

Historia sztuki (post)bizantyńskiej w Polsce: stan i perspektywy badawcze

*

JACEK MAJ

Celem niniejszego komunikatu nie jest przedstawianie pełnego stanu badań nad sztuką bizantyńską w Polsce. Jej główne osiągnięcia do roku 1998 omówił Waldemar Ceran¹, natomiast próba bibliografii została opublikowana w czwartym zeszycie „Series Byzantina” (2006)². Podstawę mojego tekstu stanowi ankieta, którą przeprowadziłem wśród polskich historyków sztuki bizantyńskiej w 2009 roku³.

Systematyczny wzrost publikacji naukowych w ramach tej specjalizacji powoli niweluje mocno okcydentalny rys polskiej historii sztuki. Jak pisze Maria Poprzęcka, „ów okcydentalizm tylko pozornie może dziwić w kraju, na którego znacznych obszarach zamieszkiwała ludność prawosławna, gdzie czynne były wypełnione ikonami cerkwie, gdzie przez

¹ W. Ceran, *Główne osiągnięcia polskich badań nad historią sztuki bizantyńskiej (do roku 1998)*, [w:] *Sztuka średniowiecznego Wschodu i Zachodu. Osiągnięcia i perspektywy poznawcze u progu XXI wieku*, red. M. Smorań-Różycka, Kraków 2002, s. 9–42 (Ars Vetus et Nova 6). Por. także uwagi W. Delugi i M. P. Kruka, *Studies on Byzantine and Post-Byzantine Art in Central and Eastern Europe*, „Series Byzantina”, 1, 2003, s. 7–10.

² A. Bojanowska, A. Borkowska, A. Czerwińska, I. Iwanicka, M. Klos, M. Lachowska, M. Łukasiewicz, N. Mojżyn, M. Stasiak, M. Wojnarowski, *Bibliography of Polish Byzantine and Post-Byzantine Studies*, „Series Byzantina”, 4, 2006, s. 83–155.

³ Na ponad trzydzieści rozesłanych zestawów pytań otrzymałem kilkanaście odpowiedzi od następujących osób (podaję w kolejności alfabetycznej, pomijając tytuły naukowe): Waldemar Deluga (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie), Agnieszka Groniek (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie), Piotr Ł. Grotowski (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie), Michał Janocha (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie), Grażyna Kobrzeniecka-Sikorska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Piotr Kondraciuk (Muzeum Zamojskie), Mirosław P. Kruk (Uniwersytet Gdański, Muzeum Narodowe w Krakowie), Janusz Mazur (Muzeum Kresów w Lubaczowie), Michał Myśliński (Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk – Oddział w Krakowie), Małgorzata Nikolska (Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej), Daniel Próchniak (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II), Aleksander Siemaszko (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie), Aleksandra Sulikowska-Gąska (Uniwersytet Warszawski), Paweł Sygowski (Lublin), Joanna Tomalska (Muzeum Podlaskie w Białymstoku). Wszystkim respondentom dziękuję za współpracę. Kilka wniosków z ankiety: J. Maj, *History of (post)Byzantine Art in Poland*, „Bulletin of British Byzantine Studies”, 36, 2010, s. 133–134.

Uwaga terminologiczna: sztukę bizantyńską rozumiem nie tylko jako sztukę Cesarstwa Bizantyńskiego do upadku Konstantynopola (1453), ale także sztukę postbizantyńską (w tym tak zwaną sztukę cerkiewną). Pomijam sztukę nubijską, koptyjską, etiopską i ormiańską, które wymagają oddzielnego potraktowania. Przypisy ograniczam do niezbędnego minimum.

stulecia rozwijała się sztuka ortodoksyjna. Wielowiekowa polska tradycja kazała odwracać się od tego, co »ruskie«. Ruskie, a więc zaborcze, a potem, już za II Rzeczypospolitej inaczej, lecz równie wrogie”⁴. Te stwierdzenia bez zastrzeżeń można odnieść jedynie do terenów zaboru rosyjskiego, gdzie dziewiętnastowieczna architektura cerkiewna oraz odkrycia rusko-bizantyńskich fresków stawały się narzędziem politycznej propagandy; w badaniach nad tymi zjawiskami z powodzeniem wykorzystuje się elementy krytyki postkolonialnej⁵. Na terenie zaboru pruskiego czy austriackiego stosunek do kultury bizantyńskiej był o wiele bardziej skomplikowany⁶. Wprawdzie polscy badacze Kresów Wschodnich nadal „odsiewają materiał wedle kryteriów religijno-narodowych”⁷, to wydaje się, że nasza historiografia uporała się z romantycznym zjawiskiem „polonizacji” pamięci o przeszłości⁸. Studia nad sztuką wschodniego chrześcijaństwa wpisują się w poznawanie wielokulturowej przestrzeni dawnej Rzeczypospolitej⁹.

Ponieważ nie sposób mówić o postulatach badawczych historii sztuki bizantyńskiej bez odniesienia do wcześniejszych dokonań, pierwsza część ankiety polegała na wskazaniu ważniejszych prac ostatnich trzydziestu lat. Oto zestawienie odpowiedzi w formie listy najczęściej wymienianych tytułów:

1. Anna Różycka-Bryzek, *Bizantyńsko-ruskie malowidła w kaplicy zamku lubelskiego*, Warszawa 1983 („wzorcowy, chyba pierwszy i jedyny przykład wyczerpującego opracowania ikonograficznego i stylistycznego zespołu malowideł ruskich na naszych ziemiach”¹⁰).

2. Barbara Dąb-Kalinowska, *Między Bizancjum a Zachodem. Ikony rosyjskie XVII–XIX wieku*, Warszawa 1990.

3. Małgorzata Smorąg-Różycka, *Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku*, Kraków 2003 („wskazuje na możliwość bardziej wnikliwego przebadania związków artystycznych polsko-rusko-bizantyńskich czy też możliwość takich oddziaływań w czasach piastowskich”).

⁴ M. Poprzęcka, *Basia*, „Ikonothea”, 21, 2008, s. 13.

⁵ Por. P. Paszkiewicz, *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Warszawa 1991; – H. Bilewicz, *Bizantyńsko-ruskie malowidła lubelskie w świetle prac Carskiej Komisji Archeologicznej z Petersburga*, [w:] *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789–1950*, red. D. Konstantynów, R. Pasieczny, P. Paszkiewicz, Warszawa 1998, s. 71–78; – P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa 1999; – P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004.

⁶ J. Maj, *Kazimierz Chłędowski a kultura bizantyńska*, [w:] *Kazimierz Chłędowski: pisarz i badacz kultury*, red. J. Miziołek, J. Maj, Krosno 2007, s. 176–177.

⁷ M. Poprzęcka, op. cit.

⁸ J. Kłoczowski, *Dziedzictwo Rzeczypospolitej objęga (wielu) narodów*, „Ethos”, 21, 2008, nr 1, s. 29–37.

⁹ Por. np. *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła – twórcy – ośrodki – techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, 10–11 maja 2003 roku*, red. J. Giemza, Łańcut 2003; – *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna, cz. 2, Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku*, red. J. Giemza, Łańcut 2004.

¹⁰ Wszystkie cytaty pochodzą z wypowiedzi uczestników ankiety.

4. Aleksandra Sulikowska-Gąska, *Spory o ikony na Rusi w XV i XVI w.*, Warszawa 2007 („solidne, erudycyjne i jasno napisane studium źródłowe”).

5. Sławomir Skrzyniarz, *Hades. Recepcja, sens ideowy i przemiany obrazu pogańskiego boga w sztuce bizantyńskiej*, Kraków 2002.

6. Ryszard Brykowski, *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995 („summa wieloletnich studiów”).

7. Piotr Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2003 („nowatorskie ujęcie, punkt wyjścia do dalszych badań szczegółowych”).

8. Michał Janocha, *Ukraińskie i białoruskie ikony święteczne w dawnej Rzeczypospolitej. Problem kanonu*, Warszawa 2001 („popularna synteza, znakomity zestaw ilustracji”).

9. „Series Byzantina” – rocznik wydawany od 2003 roku przez Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie („pierwszy polski periodyk naukowy poświęcony wyłącznie sztuce bizantyńskiej”).

Druga część ankiety polegała na określeniu trzech najważniejszych postulatów badawczych. Wiele odpowiedzi wykazywało zbieżność z planem wytyczonym ponad osiemdziesiąt lat temu przez Wojysława Molę¹¹. Szkicowo zarysowany zestaw zadań przedstawia się następująco:

1. Opracowanie katalogów zachowanych dzieł sztuki. Ten podstawowy postulat respondenci wymieniali najczęściej w odniesieniu do malarstwa ikonowego, ponieważ tylko nieliczne muzea opublikowały katalogi swoich zbiorów. Wbrew zapowiedziom nie ukazał się dotąd korpus malarstwa ikonowego Małopolski¹². Nie wykorzystano także w pełni wyników kilkuletniego projektu badawczego „Dzieła sztuki bizantyńskiej i postbizantyńskiej w zbiorach polskich”, kierowanego w latach dziewięćdziesiątych XX wieku przez Annę Różycką-Bryzek¹³. Jego zwieńczeniem nie stała się ani wystawa, ani dwujęzyczny katalog. Dobrym przykładem współpracy historyka sztuki i archeologa jest publikacja Mirosława P. Kruka, Aleksandry Sulikowskiej-Gąski oraz Marcina Wołoszyna, *Sacralia Ruthenica – Early Ruthenian and Related Metal and Stone Items in the National Museum in Cracow and National Museum in Warsaw. Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane*

¹¹ W. Molę, *Potrzeby nauki polskiej w zakresie historii sztuki narodów słowiańskich*, „Nauka Polska”, 10, 1928, s. 433–442.

¹² A. Różycka-Bryzek, *Malarstwo cerkiewne w polskiej tradycji historycznej i w badaniach naukowych*, [w:] *Sztuka cerkiewna diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995*, Łańcut 1999, s. 22–23.

¹³ M. Myśliński, *Bericht über das Projekt: Byzantinische und späbyzantinische Kunstwerke in den polnische Sammlungen*, [w:] *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*, hrsg. G. Prinzing, M. Salamon, Wiesbaden 1999, s. 186 (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 3).

z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i w Muzeum Narodowym w Warszawie, Warszawa 2006.

2. Opracowanie katalogu strat dzieł sztuki, zwłaszcza architektury.
3. Opracowanie słownika terminologicznego sztuki (post)bizantyńskiej¹⁴.
4. Publikowanie źródeł. Jako dobre wzorce do dalszych prac wymieniano najczęściej dzieło Prokopiusza z Cezarei *O budowlach* (przekład, wstęp, objaśnienia i komentarz Piotra Ł. Grotowskiego, Warszawa 2006) oraz Dionizego z Furny *Hermeneia czyli Objaśnienia sztuki malarskiej* (tłumaczenie Ireneusza Kani, redakcja naukowa Małgorzaty Smorağ-Różyckiej, Kraków 2003). Warto nadto wspomnieć o tekście Ulpiosa (Elpiosa) Rzymianina spolszczonym przez Sławomira Skrzyniarza¹⁵.
5. Kontynuowanie badań nad zespołem rusko-bizantyńskich fresków (proweniencja, ikonografia, działalność fundacyjna Jagiellonów)¹⁶, kultem ikon w dawnej Rzeczypospolitej¹⁷ oraz sztuką staroobrzędowców¹⁸.
6. Rozwój metodologii. Dużą popularnością cieszą się niestety prace Pawła Florenskiego¹⁹, Leonida Uspienskiego²⁰ oraz Pawła Evdokimova²¹, czyli literatura religijna pisana w duchu ahistorycznego intuicjonizmu. Poważna refleksja metodologiczna to w polskiej historii sztuki bizantyńskiej margines²².
7. Zintensyfikowanie badań nad sztuką Bizancjum i Konstantynopola („większość badaczy skupia się na peryferyjnych zjawiskach postbizantyńskich łatwiejszych do eksploracji ze względu na brak rozbudowanej literatury przedmiotu”).
8. Prace edytorskie, na przykład opublikowanie albumu z fotografiami dzieł sztuki bizantyńskiej, uwzględniającego odkrycia ostatnich lat.

¹⁴ Ankietowani jako niezadowolające określali dotychczasowe publikacje: A. Prasał, *Maty słownik ikon maryjnych*, Warszawa 1996; – E. Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świętyń obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, Warszawa 2001; – E. Smykowska, *Ikona. Maty słownik*, Warszawa 2008. O terminologii zob. np. P. Krasny, *Sztuka cerkiewna na ziemiach polskich w XVIII wieku. Kilka uwag terminologicznych*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 125–139; – J. Maj, *Kilka uwag o pojęciu ikony*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2008, nr 1–2, s. 189–191.

¹⁵ S. Skrzyniarz, *Domniemany podręcznik malarski Ulpiosa (Elpiosa) Rzymianina*, „Series Byzantina”. 2, 2004, s. 97–107.

¹⁶ A. Sulikowska-Gąska, *Malarstwo cerkiewne w państwie polsko-litewskim. Na skrzyżowaniu tradycji*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Traditions*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok 2007, s. 277–286.

¹⁷ M. P. Kruk, *Ikony w świątyniach rzymsko-katolickich dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Filhellenizm w Polsce. Rekonosans*, red. M. Borowska, M. Kalinowska, J. Ławski, K. Tomaszuk, Warszawa 2007, s. 117–132.

¹⁸ Z ostatnich publikacji: *Eikon staroobrzędowy. Materiały z konferencji naukowej „Eikon staroobrzędowy. Przemiany w sztuce ikonowej na obszarze ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII–XVIII wieku”*, 17–19 VI 2005, *Dom Pracy Twórczej w Wigrach*, red. M. Olejnik, J. Tomalska, Szamotuły 2008.

¹⁹ P. Florenski, *Ikonostas i inne szkice*, tłum. Z. Podgórzec, Białystok 1997.

²⁰ L. Uspienski, *Teologia ikony*, tłum. M. Żurowska, Poznań 1993.

²¹ P. Evdokimov, *Sztuka ikony, teologia piękna*, tłum. M. Żurowska, Warszawa 2003.

²² B. Dąb-Kalinowska, *Ikony i obrazy*, Warszawa 2000; – M. Smorağ-Różycka, *Problematyka badań nad sztuką bizantyńską: główne kierunki i perspektywy badawcze*, [w:] *Sztuka średniowiecznego Wschodu i Zachodu...*, op. cit., s. 53–82.

9. Recepcja Bizancjum. W dotychczasowej literaturze stosunkowo najlepiej opracowana jest architektura cerkiewna XIX wieku. Dalszych studiów wymaga najwybitniejsze dzieło architektury neobizantyńskiej na ziemiach polskich – tak zwana Złota Kaplica przy katedrze w Poznaniu (do dzisiaj nie ukazał się zapowiadany ponad dziesięć lat temu drugi tom znakomitej monografii autorstwa Zofii Ostrowskiej-Kęłłowskiej²³). Respondenci wskazywali także na potrzebę badania tradycji bizantyńskiej w sztuce współczesnej²⁴.

10. Współpraca środowisk uniwersyteckich i muzealnych w realizacji projektów badawczych.

11. Stworzenie bieżącej bibliografii jako bazy *on-line*.

²³ Z. Ostrowska-Kęłłowska, *Dzieje Kaplicy Królów Polskich czyli Złotej w katedrze poznańskiej*, Poznań 1997.

²⁴ R. Rogozińska, *Ikona w sztuce XX wieku*, Kraków 2009.